

SZÉKESFEHÉRVÁR TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZA

LENNER TIBOR

HISTORICAL URBAN GEOGRAPHY OF SZÉKESFEHÉRVÁR

Our paper interprets the birth process of the settlement space of Székesfehérvár, and points out the principles of spatial arrangement in the formation of the settlement. In accordance with our goal, we focus on the base plan of the city, as it is a slowly changing component in the history of the genesis of a city. Székesfehérvár is one of the founded cities of Hungary and Transdanubia, which, however, more and more showed the typical features of naturally grown cities, especially after the late 18th century, both in base plan and urban geography. In addition to the history of the morphological elements of the city we also pay attention to the social and functional aspects of the transformation process. In the enlargement of the urban space, for the definition of the possible expansion and regression directions we simultaneously use cross-sectional and process analysis methods of historical settlement geography. In the research aiming at the genesis of spatial development, our view is determined by the attitude of geographical possibilism – in this view the geographical endowments offered by the natural environment only give possibilities to society, but it is basically the development level of society that determines what, how and in how much time society can utilise from these physical geographical endowments. On the ground of these thoughts above the paper is divided into three parts: the first is a brief introduction to the geographical environment of the city, the natural endowments (energies) that supported the birth of the settlement; this is followed by the analysis of the transformation of settlement functions and social structure; and the paper is concluded by a connected issue, the survey of the settlement structure inherited from the past. Our intention is the exploration of the individual character of Székesfehérvár city inherited from the past, and the research may serve as the basis for further researches on the present urban morphology of the city.

BEVEZETÉS

A dolgozatban értelmezzük Székesfehérvár településterének keletkezési folyamatát, a település szerveződésében rámutatunk a térbeli elrendeződés elveire. Célkitűzésünknek megfelelően a városalaprajzot vizsgáljuk meg, mivel egy város keletkezéstörténetében ez egy lassan változó komponens. A település formai elemeinek történetisége mellett megvizsgáljuk az átalakulási folyamat társadalmi, funkcionális aspektusait is. A településtér terjeszkedésében a lehetséges expanziós és regressziós irányok meghatározásánál együttesen alkalmazzuk a történeti földrajz keresztmetszet- és folyamatelemzési módjait. A térfejlődés genezisére irányuló kutatásban a szemléletünket a földrajzi possibilizmus határozza meg. Eszerint a természeti környezet nyújtotta földrajzi viszonyok csak lehetőségek rendszerét kínálják a társadalom számára, alapvetően azonban a társadalom fejlettségétől függ az, hogy a természetföldrajzi adottságokból a társadalom mit, milyen módon és mennyi idő alatt használ fel. A

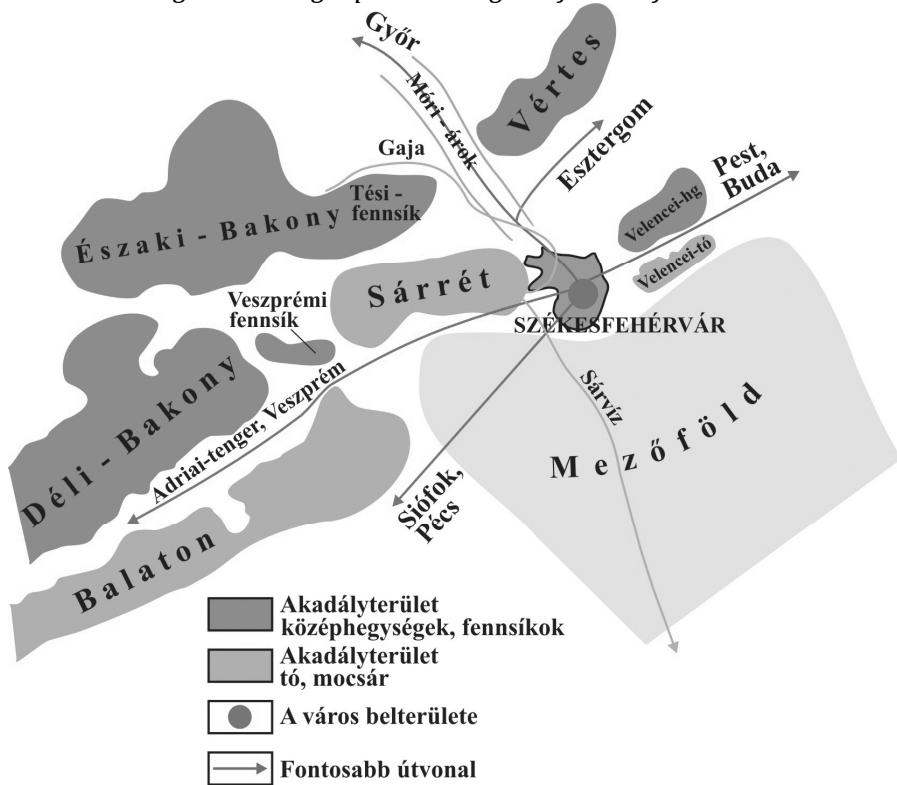
fentiek alapján írásunkat három részre tagoljuk: elsőként röviden bemutatjuk a település földrajzi környezetét, azokat a természeti adottságokat (energiákat), amelyek támogatták a település kialakulását, ezt követi a települési funkciók és a társadalmi szerkezet átalakulásának elemzése, amihez végül hozzárendeljük a múltból örökölt településszerkezet vizsgálatát. Szándékunk szerint így sikerül feltárni Székesfehérvárnak, mint településnek a történeti múltból örökölt egyéni jellegét, és kutatásunk további alapjául szolgálhat a város jelenlegi településmorfológiai képének meghatározásához.

1. SZÉKESFEHÉRVÁR FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE

Egy-egy település szerkezetének kialakulása és módosulása csak a tágabb földrajzi környezetével együtt értelmezhető (*BÓDI – GRÓF – NÉMETH 2016, GRÓF – NÉMETH – POZSGAI 2016*). A települések arculati jegyei ugyanis kialakulásuk kezdeti időszakában szoros kapcsolatot mutatnak a természeti környezetükkel. A geomorfológiailag értelmezhető topográfiai fekvés, tehát a domborzat jellege beleszólhat például a terjeszkedő városok utcahálózatának, illetve annak a kivezető útrendszernek az alakulásába, amelyhez a város növekedése igazodik (*MENDÖL 1963*). Királyi szék- és fővárosaink a Duna és a középhegységek metszéspontjában, illetve a síkság és a hegyvidék találkozási vonalán jöttek létre, pl. Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, Buda, Pest-Buda (*GYENIZSE – LOVÁSZ – TÓTH 2011*). Székesfehérvár fejlődését topográfiai fekvése és forgalmi fekvése együttesen befolyásolta.

A város négy, ÉNY – DK-i tengellyel rendelkező szigetre települt, egy völgybejáratnál. A szigeteket a Sárvíz és a Gaja megrekedt vizei helyenként tóvá mélyülő mocsarakkal vették körül. Az egyik szigeten alakult ki a Belváros. Ettől ÉNY-ra feküdt a másik sziget, a középkori ún. Ingovány. Ennek tengelyében épült ki a Veszprém felé vezető út. Az Ingovány D felé a Szigetben folytatódott, ami később Palotavárosnak adott helyet. Ez utóbbi párhuzamosan húzódik a mai Belvárossal, attól NY-ra. A negyedik sziget a középkori Újfalú, a Belváros folytatása D felé. A Belvárostól É-ra Budai külváros viszont földrajzilag nem volt önálló egység. Lényegében nem is sziget volt, hanem a Sárvíz felé parttal rendelkező szárazulat, amelyet a középkorban stratégiai okokból vettek körül mesterségesen vizesárokka (*KRALOVÁNSZKY 1967/a*). A település a Velencei-hegység DNY-i letörésének peremén jött létre a Móri-árok déli, mezőföldi nyílásában, a mocsarak védelmében. Bár területe változatos táj-együttes része, környezetében mégis a mezőföldi tájvonások uralkodnak. A Sárrét mocsaras peremén épített vára a Móri-árokbaól érkező útvonalat és a Sárvíz átkelő helyét védte. Előnyös helyzeti energiáját pedig az adta, hogy a Móri-árokban vezető út és a Dunántúli-középhegység déli előterében kialakult vásárvonal itt metszette egymást (*1. ábra*).

1. ábra: Székesfehérvár földrajzi energiái
 Figure 1: Geographical energies of Székesfehérvár

Forrás: saját szerkesztés

A mocsarak az utakat keskenyvé, jól védhetővé szorították össze. A védelmi és a kereskedelmi szempontok tehát fontos telepítő tényezőnek bizonyultak a város életében. Az, hogy mégsem a korábbi római település, Gorsium éledt újjá az egykori római utak találkozásában, hanem tőle É-ra a kiterjedt mocsárvilágban kitűnően védelmezhető, kiemelkedő szigetekre települt „mocsárváros” jött létre, azt jelzi, hogy a magyarok számára a 10-11. században a védhetőség megszervezése fontosabb volt. Döntésük helyességét igazolja, hogy a várat sem a németek nem tudták bevenni 1051-ben, sem a tatárok 1241-ben. A középkori vár lakóit a mocsár és a vízi világ tehát évszázadokon át megvédte. Az újkorra ez a védelmi rendszer azonban elavult és gátolta a város további terjeszkedését. A török kiűzése utáni évszázadok feladata volt a mocsarak lecsapolása. Az egykori ingovány maradványa a Sós-tó ma természetvédelem alatt álló területe (BARANYAI – BALOGH 2010; BARANYAI – NÉMETH 2011). A vizes-árkon túli építkezéssel a város

településszerkezete É-i, K-i és D-i irányban nőtt meg a 19. század végétől. A NY-i irányú terjeszkedést a Sárrét ingoványai lehetetlenné tették.

2. TELEPÜLÉSFEJLŐDÉS

Géza fejedelem alatt körvonalazódott az a politika, miszerint az elkülönülő törzsfői erőkkel szemben szükség volt egy központi keresztény, feudális állam kialakítására. Ennek szívtérületén, a fejedelmi Árpád törzs ősi szállásterületének közepe táján, két központ formálódott: Esztergom és Fehérvár. A 12. század közepéig azonban még a két királyi székváros sem volt több kiterjedtebb településhalmaznál. A 10-11. századi Alba Civitas Géza fejedelem és István király közös alkotása volt. Géza fejedelem volt az, aki a temetkezésével is jelképezve megalapította a várost, fia pedig tovább építette azt, kiváltságokkal látta el és királyi székhellyé tette. Ekkori népességszámát a szakemberek 3500-4000 főre becsülik. A népesség zöme a várra korlátozódott, a peremeken ennek csak töredéke élt (*NEMESKÉRI – KRALOVÁNSZKY 1967*).

Fehérvár az államalapítás utáni évszázadokban lett az ország szakrális központja: koronázóváros és királyaink temetkező helye. Szerepköre, külső megjelenése alapján legrégebb valódi városunkká vált Esztergommal együtt. Az itt kihirdetett első írott alkotmányunk, az 1222-es Aranybulla deklarálta, hogy a király Szent István ünnepén köteles Fehérváron törvényt napot ülni. A magyar államéletben fontos események megrendezésével a város helyzete egészen a török hódoltság kezdetéig privilegizált volt. A nyugat-európai mintákhoz hasonlítva mintegy három évszázados késéssel formálódó valódi városaink között Fehérvár ennek a kivételes helyzetének köszönhetően elsősorban fejlődését. Az első századokban megszerzett jogai és kiváltságai mintául szolgáltak későbbi városaink számára is. A város főképp az országos kereskedelemben játszott gazdasági szerepet. A várkapu előtti vásárterére érkeztek a Győr, Esztergom és Pest felől jövő utak, amelyek azután Várpalota-Veszprém, Siófok, valamint Pécs felé vezettek. A Móri-árkon át Győr felől vezető utat azonban nemcsak kereskedők használták, hanem a Szentföldre tartó zarándokok is, ami tovább növelte a város szakrális jelentőségét: a Szentföldre irányuló zarándokutak fontos állomásává vált. A kereszties hadak is többször átvonultak a városon. A forgalmas hadiút miatt települt a jeruzsálemi Szent János lovagrend Alba Civitasba. A johannita rend a városban országos hatáskörű hiteles helyet működtetett. Fennmaradt levéltára őrizte meg az adatokat a nevezetes középkori fehérvári mértékegységről, a „pondus Albensis”-ről. Más kereskedelmi utak is érintették Fehérvárt: tengeri kereskedelmünk termékeit az Adriai-tenger felől szállították a Balatont érintve Fehérváron át a Kárpát-medence közepe felé. Az Itália és Velence felé irányuló marhakereskedelem állomásaként híresek voltak országos vásárai. Buda felemelkedésével párhuzamosan azonban a vásárainak jelentősége csökkent. A külkereskedelemben nem tudott tartósan

megkapaszkodni, Buda monopolhelyzete másodrangú helyi piacközponttá, várral rendelkező mezővárossá tette. A Dunántúlon szállított keleti áruk a 13. század közepétől kezdve a pesti révnél érték el a Dunát, ezzel párhuzamosan a jeruzsálemi zarándokút – és vele Székesfehérvár – jelentősége csökkent. Székesfehérvár fejlődésének dinamizmusa Mátyás halálával lezárult, korábbi kiemelkedő helyzete fokozatosan visszaszorult. A baj nem járt egyedül: a várral rendelkező várost I. Miksa csapatai 1490-ben körülzárták, felgyújtották és kifosztották (*LAUSCHMANN 1912*).

A város 1543-ban török kézre került és csak 145 év után szabadult fel. A vár a török időkben fontos erődítmény volt. A királyi Magyarország és a Török Birodalom határán – Esztergommal együtt – a budai vár nélkülözhetetlen előbástyájának számított. A város a török hódoltságban jelentős közigazgatási székhely lett. Istolni Belgrad néven a budai vilajet katonai, egyben közigazgatási kerületi központjának szerepét látta el. A város első szandzsákbégje kifosztotta a királysírokat, a Szent István király által épített, sokakat elkápráztató bazilikából pedig raktárt csináltak. A törökök rendszeresen összeírták a kincstári jövedelmek forrását, ezek alapján képet alkothatunk a városi lakosok számáról, foglalkozási, etnikai összetételéről. Becslések szerint Székesfehérváron 1563-ban 1500 főnyi magyar lakosság élt, míg a város összes lakossága (törökkel és a balkáni elemekkel együtt) 7700 fő volt. A város elhanyagolt, romos állapotban élte meg a törökök kivonulását.

Betelepítése szinte azonnal megkezdődött. A Rákóczi-szabadságharc kitöréséig német és morva betelepülőkkel nőtt a lakosság. Ők honosították meg a város kézművesiparát és teremtették meg a céhes ipart. Mintegy 30 cég működött, ami azt jelentette, hogy valamennyi számottevő városi iparágak volt céhes kerete. A város tehát középkorias formájában éledt újjá. Részben visszanyerte egyházi és igazgatási, valamint tágabb környezete piaci és kézműves központi szerepét. A mocsarak lecsapolásával és a folyóvizek szabályozásával teret nyert a terjeszkedéshez. A viszonylag békés építkezésnek köszönhetően lakossága a 18. század végére mintegy 12000 főt számlált (*MOLNÁR 2004*). Fél évszázad múlva a népességszám tovább nőtt: 1850-ben 16582 főre, 1868-ban 22683 főre. A 19. század közepéig heti piacai és országos vásárai folytán megyei hatósugarú piachely. Kézművesei ugyanakkor a várostalan dél-dunántúli megyéket is ellátták ipari termékekkel (*PÁRNICZKY-NÉ 1978*). A céhes ellenállás és a lassú tőkefelhalmozás miatt viszont a kapitalizmus térnyerése vontatott maradt, a 19. század második felére gazdasága iparilag fejletlenné vált, a város zömében a mezőgazdaságból élt. A Fejér megyei nagybirtokokkal ellentétben Székesfehérváron egyetlen nagybirtok létezett, a város földvagyonra, amit kisbirtokokban hasznosítottak. A rétgazdálkodás mellett a kukoricatermelés és a szőlőkultúra szerepét kell kiemelni. A helybeli oltványtelepnek köszönhetően a filoxéra után a szőlőterület többségét amerikai alanyú oltványokkal telepítették be. Beépült az Öreghegyi szőlőhegy. A kedvelt kirándulóhelyen elsőként a tehető

családok építettek nyaralót a századfordulón, hogy a nyarakat a hegyen töltsék, majd felerősödött az általános építkezési kedv is. A folyamat a 20. század közepétől a város új, kertvárosi városrészeinek kialakulásához és a szőlőkultúra visszaszorulásához vezetett (CSURGAI 2006). A vasútépítésekkel forgalmi csomóponttá vált, összegyűjtötte a Szombathely, Nagykanizsa, Tapolca felől érkező forgalmat. De árugyűjtő-továbbító forgalmi központ helyett valójában Budapest rendező-pályaudvarának szerepét látta el, így kereskedelmi tőke alig halmozódott fel benne, gyáripára jelentéktelen maradt (ENYEDI – HORVÁTH 2002). Budapest árnyékában a vidéki városokhoz képest is átlagon alul iparosodott. A vasútfejlesztés mellett a másik dualizmuskori városfejlesztő energiának inkább a polgári közigazgatással együtt járó intézményhálózat-fejlesztés bizonyult.

A város a 20. század első felében műemlékekben gazdag adminisztratív központ lett, egyházi és iskolaváros, továbbra is jelentékeny kézműiparral és agrárszerepkörrel (BELUSZKY – GYÓRI 2005). Demográfiai növekedése ennek megfelelően végig mérsékelt maradt a korszakban: népességszáma 1910-re érte el a 36000 főt, 1920-ban a 39000 főt, 1930-ban a 40000 főt, és még 1941-ben sem haladta meg az 50000 főt. Helyi társadalmát zömében már magyarok alkották, összetételére pedig a közép és felsőosztálybeliek alacsony képvisellete, illetve a hasonló nagyságú és funkciójú városokhoz képest az agrár-foglakozásúak magas aránya volt a jellemző. Mindez a település városrészeinek társadalmi helyzet szerinti tagolódásában is megjelent. 1920-ban a Felsővárosban élt a legtöbb őstermelő, a városrész lakóinak 39,06%-a. Ők zárt paraszti társadalmat alkottak. Életüket a folyamatos szerzési törekvés jellemezte. Társadalmi rétegződésüket az anyagi helyzetük (birtoknagyság) határozta meg. Önellátásra rendezkedtek be, kevés iparost tartottak el, főleg csak a mezőgazdasághoz kapcsolódó szakmák képviselői éltek meg. A Felsőváros mellett a Tóváros lakói éltek még nagyobb arányban (16,9%) hagyományos paraszti társadalomban. Mivel itt kisebb birtokon gazdálkodtak, sokan nem tudtak a földből megélni. Közülük sokan szakmát tanultak és vagy a nagyiparban, vagy a vasútnál helyezkedtek el. A vasút közelségének köszönhetően a közlekedési ágazatban foglalkoztatottak egyharmada a Tóvárosban élt és itt is dolgozott. Az ipari foglalkozásúak jelenléte három városrészben volt domináns, 30% feletti: Palotavárosban, Vízivárosban és Tóvárosban. A gyárak, jelentősebb üzemek itt koncentráálódtak. A jobb jövedelmi körülmények között élő, vagyonosabb közhivatalnokok és szabadfoglalkozásúak, valamint a kereskedők és hitelügyletekkel foglalkozók a Belvárosban éltek. A Belvárosban volt a legmagasabb a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya, 54,1%. A foglalkoztatási szerkezetben – belülről kifelé haladva – tapasztalható lakóhelyi elkülönülés alapján a helytörténetírás a város társadalmát öt övezetre tagolja a két világháború között (FARKAS 2009, SZALAI 2014).

Az első övezet a Belváros. A városmagot főleg a városi és vármegyei önkormányzati tisztviselők és az állami szervek alkalmazottai lakták. A lebontott

városfalakon illetve az azokat határoló csatornákon túl kezdődött a második övezet. A Felső-, Alsó- és Viziváros falakhoz közeli részei már kisvárosi jelleget tükröztek, az alapvetően paraszti jellegű helyi társadalmat a szatócsboltok, kézműves műhelyek tulajdonosai színesítették. A harmadik övezet az említett városrészek külső peremeiben és Rácvárosban folytatódott. Az alacsony életszínvonalat tükröző hosszú, falusias házsorokat a napszámosok, munkások, kereskedősegédek, vasúti dolgozók lakták. A negyedik övezetbe közepes nagyságú gyárak és üzemek települtek, de itt kapott helyet a vasúti pályaudvar a fűtőházzal és a járműjavító műhely is. Az ötödik övezet volt az ún. sorompókon kívüli peremterülete a városnak. Ezek az egykori külterületek – mint pl. Maroshegy, Feketehegy és a szőlőhegyek – néhány év alatt duzzadtak fel a századforduló után. A szegényes viskókban élő jövevénylakosságról a városi hatóság sokáig tudomást sem vett, a szőlőterületen való állandó kint lakást pedig sokáig tiltotta is. A város korábban korszerűtlen társadalmi szerkezete a háborús konjunktúra hatására kezdett megváltozni: a városba települő ipari ágazatok egyre több ipari dolgozót foglalkoztattak. Az új üzemek – és a hozzájuk kapcsolódó lakótelepek – helyigénye hatással volt a város két világháború közötti területi növekedésére is. A II. világháború azonban megtörte a felívelő fejlődést. Stratégiai helyzetéből adódóan a város külső negyedei szinte teljesen megsemmisültek. A II. világháború után a főváros addig inkább a városfejlődést gátló közelségéből előny lett. A fővárosi termeléssel kooperáló innovatív ipar három ágazatban vált országos jelentőségűvé: a híradás- és számítástechnikai ipar (Videoton), a járműgyártás (Ikarus) és az alumíniumkohászat és –feldolgozás (Könnyűfémű) területén. A szocialista érában az ipar elsősorú gazdaság- és városfejlesztő erővé lépett elő (CSAPÓ – BALOGH 2002). Az iparvárossá terebélyesedő város lakosságszáma ennek megfelelően ugrásszerűen nőtt: 1977-ben elérte a 100000 főt, 1985-re pedig meghaladta a 110000 főt. Az 1990-es évektől azonban a gyáripar volumene visszaesett, a változások érzékenyen érintették a helyi nagyvállalatokat, aminek következtében a város lakosságszáma mára ismét 100000 főre apadt. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a városkörnyék településeinek népességszáma nőtt, ami a szuburbanizáció felerősödését és kiterjedését jelzi. A gazdasági helyzetet a multinacionális cégek beruházásaival sikerült rendezni.

3. A TELEPÜLÉSSZERKEZET KIALAKULÁSA ÉS VÁLTOZÁSA

A magyarországi koraközépkori nagyobb települések még nem voltak városok, bennük csak a későbbi városok kezdeményei nyomozhatóak. Noha Fehérvár olyan felruházott jelentőséggel bírt, amely hazai és európai viszonylatban is kiemelkedővé tette, az előbbi állítás alól még ez a település sem képezett kivételt. Székesfehérvár 10-11. századi elődje sem jogilag, sem a helyi társadalmá összetételében, sem városképileg nem tekinthető a későbbi értelemben vett

városnak. A koraközépkori Székesfehérvár – a korabeli településekhez hasonlóan – kisebb-nagyobb települések halmazából állt. Korai alaprajzi fejlődése egy „sejtmaghoz csatlakozó sejszerű növekedéshez” hasonlítható (KRALOVÁNSZKY 1967/b). A nemzetközi várostörténeti kutatások alapján ez a fejlődés inkább a lengyel, orosz és bolgár városok alaprajzával egyezik, semmint a nyugat-európai várostípussal, ahol a növekedés a legtöbb helyen a római castrum alaprajzából indult ki (FÜGEDI 1959). A sejt-mag, a mai Belváros, a Castrum Albense a várostól nyugatra húzódó löszhátnak a Sárvíz mocsarába benyúló szigetén állt. Későbbi különállását városfallal és árokkal hangsúlyozták. Tőle északra alakult ki a Budai külváros, külön fallal bekerítve. A Belvárostól nyugatra fekvő szigeten terült el egy másik külváros, Sziget, a Belvárostól délre pedig egy jelentéktelenebb telep, Újfalu húzódott. Ezeket a településhalmazokat – Újfalu kivételével – a Fehérváron átvezető útvonalak fűzték fel egy láncra. Kialakulásuk sorrendjében a legrégebbi a Belváros volt, a külvárosok később keletkeztek (FÜGEDI 1967).

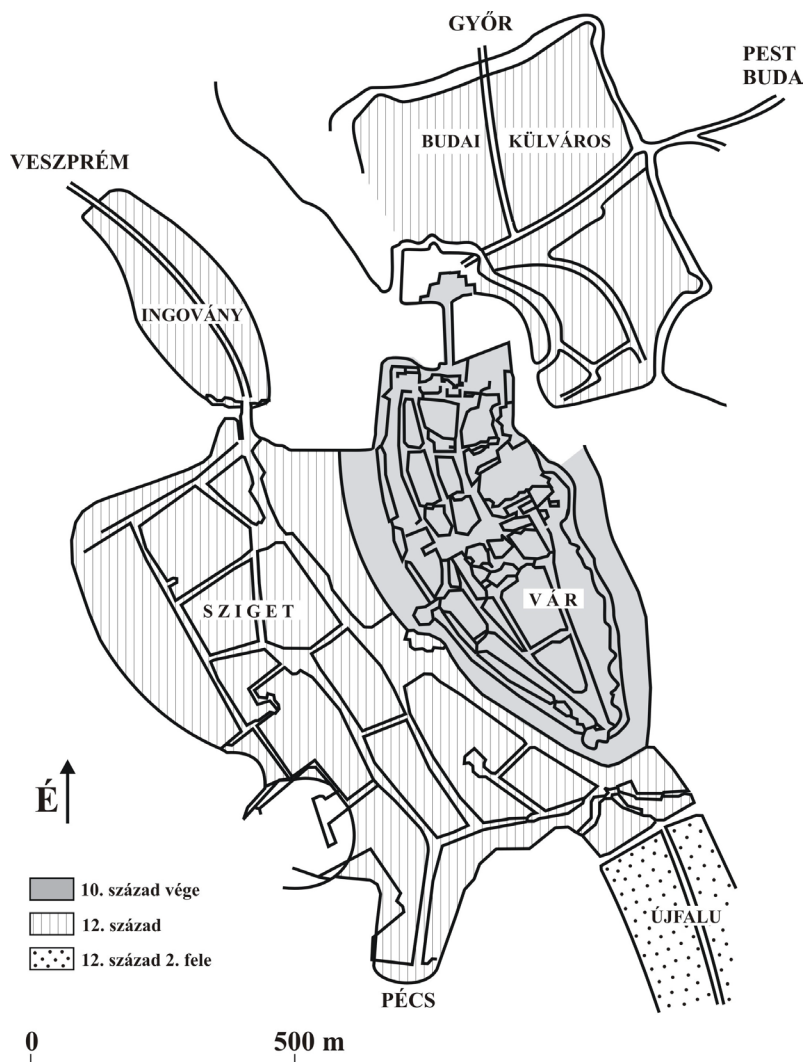
Fehérvár központját tehát a vár és az előtte elterülő vásártér, valamint a királyi épületek alkották. A palánkkal és árokkal erődített épület a 10. század végén épült, egy mindössze 6-8 méter magas halmon, a történelmi belváros legmagasabb pontján. Benne kőből épült templom állt. A vásártér a vár kapuja előtt alakult ki. Ide futottak össze az országos kereskedelmi utak. A vásárteret az István király által alapított királyi magánkápolna és a királyi palota határolta. A magánkápolnában – a Bazilikában – zajlott le a koronázás és Könyves Kálmán óta ez volt a királyok temetkezőhelye. Ezt a központi magot vették körbe a 12. században keletkezett külvárosi részek. Közöttük a legrégebbi északon a Szent Miklós prépostság körül jött létre Budai külváros néven. A falusias településben templom, zárándokokat gondozó kórház és menhely működött. A földesúr a prépostság volt. Budai külvárossal egyidős a tőle délnyugatra fekvő Sziget, amit johannita lovagok alapítottak. Innen irányították a távolabb és elszórtan fekvő birtokaikat. A harmadik külvárosi településhalmaz, a déli Újfalu kezdetei a 12. század második felére nyúlnak vissza. Egyetlen utcáját a prépostság földművesei lakták. Ekkorra alakult ki az a városkép, amely a középkor évszázadaiban keveset változott (2. ábra).

Ebben fel lehet ismerni néhány olyan elemet, amelyek a régebben fejlődésnek indult nyugati városok kezdeteinél is ott voltak. Ezek közé tartozott a kőből emelt királyi palota, mellette egy kisebb téren a székesegyház, a káptalan háza, kápolnák és egyéb épületek. A vásárt a vár kapuja előtt rendezték. Körülötte épült ki a polgárosodó lakosság, kereskedők, kézművesek városrésze, benne gazdagabb kő- és szegényebb faházakkal. A földművesek tapasztott, nádtetős házakban laktak. A belső részeket a birtokközpontok, szolgáló falvak gyűrűje vette körül. Történészeink véleménye szerint a koraközépkori alaprajzok nyomán a korai magyar városok két típusba sorolhatók. Az első típus a vár és a lábánál húzódó elővárosi részek együttese. A másik típus több településből álló halmaz, melyben nincsen vár, vagy ha építettek is, szerepe nem meghatározó. Fehérvár ezek

szerint – Esztergommal együtt – átmeneti alakzatnak számított. (GRANASZTÓI 1980). A fejedelmi központot védő palánknak kezdetben ugyanis nem volt hadászati jelentősége, ám a későbbi évszázadokban többször átalakították, megerősítették. A munkálatok ellenére a 12. századra kialakuló városkép a középkor évszázadaiban nem sokat változott.

2. ábra: Székesfehérvár középkori településszerkezete
Figure 2. The settlement structure of Székesfehérvár in the Middle Ages

Forrás: saját szerkesztés

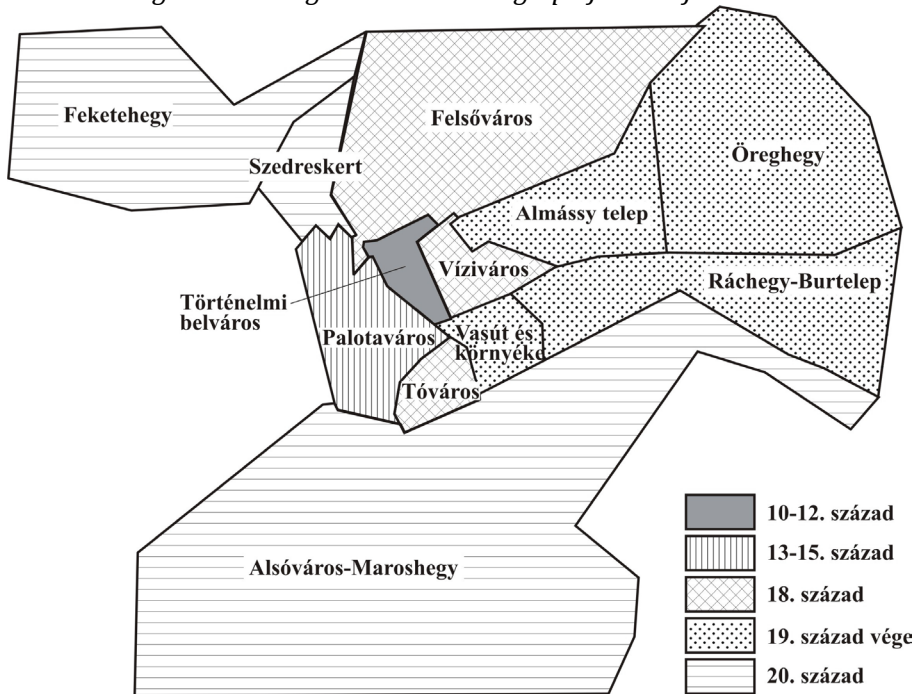
Annál jelentősebb volt a törökkori Székesfehérvár (Istolni Belgrad) átalakulása. Bár a Belváros nem sínylette meg különösebben az ostromot, mégis rövid idő alatt jellegzetes keleti arculatot öltött. A középkori templomokból mecseteket és dzsámikat építettek. Megjelentek a török hétköznapi középületei, a fürdők, boltok. A külvárosok házai javarészt elpusztultak. Jóvétehetetlen károkat szenvedett Budai külváros, de romossá vált a felégetett Újfalu is. A Fehérvártól Ny-ra eső Szigeten a johanniták rendháza szintén elpusztult, de az északi részen a későbbi Sziget városrész és a déli Ingovány falu tovább éltek, sőt sűrűn lakott településsé fejlődtek. Lakói magyarok, betelepülő rácok és törökök voltak. A törökkorban csak ezt a két városrészt erősítették és a vámhatárokat is itt húzták meg (*KOVÁCS 1988*).

A törökök után a 18. század hozott új városképet. A város arculata barokk, rokokó, majd copf-stílusban újult meg, amelyben a barokk városkép vált uralkodóvá. A Belváros megőrizte középkori utcaszerkezetét, amely a vár két kapuján – a Palotai kapun és a Budai kapun – keresztül kapcsolódott a külvárosokhoz. A városnak ez a viszonylagos zártsága a 19. század első harmadában oldódott, amikor új utcákkal kapcsolták a városközpontot a külvárosokhoz. A városmag bővítése során a vár eddig megmaradt részeit elbontották, többek között az időközben szűknek bizonyult városkapukat is. Több polgári ház és a várfal lebontásával kialakították a Fő utca É-i részét (*ALBAARCHIVUM.HU*).

A dualista kori fejlődés során a város belterülete minden korábbi mértéket meghaladó ütemben növekedett. A kiegyezést követő tervszerű városrendezésnek köszönhetően új városrész alakult ki a belterület keleti határán, és a településszerkezet expanziója az 1920-as – 1930-as években is ebben az irányban folytatódott. A középkori város szerkezete a mocsárlecsapolás után megváltozott. A tőkés fejlődés korai szakaszában a külső negyedek kiépülésével a város településszerkezete a következő öt részre tagolódott: Belváros, Palotaváros, Felsőváros, Viziváros és Tóváros (*TÁBOROSI É.N.*). A kis kiterjedésű Belváros a régi várból alakult ki. Keletről és nyugatról a megmaradt városfal határolja, a területét középkori szűk utcák szövik át. A központban elhelyezkedő Városháza térről 10 utca nyílt. A hivatalok, egyházi és kulturális középületek, a lakások, boltok, műhelyek szűk területre zsúfolódtak össze. Ódon, patinás épületei a 17-18. században épültek, széles homlokzattal, erkéllyel és tág kapualjjal. A Palotaváros – amely a nevét a Várpalotára vezető útról kapta – még a középkorban nőtt önálló városrészé a nyugati Szigetből és környezetéből. Széle a piaccal érintkezett, és az utca másik oldalán már a Belváros kezdődött. A falusias városrész lakói földművesek és a vásárokhöz kötődő kisiparosok, kiskereskedők voltak. A középkori városi kézműipari szakmák (pl. tobakok, tímárok) helyére bőrgyárak, kékfestőgyárak települtek, mert a munkájukhoz elengedhetetlen nyíltvízű csatornák itt folytak (*ZÁKÁNYINÉ 2008*). Székesfehérvár legnépesebb, jómódú városnegyede Felsőváros volt, ami az északi Sziget és a

szomszédos területek összenövésével fejlődött ki. Ezt a városrészt a török elvonulása és a várfalak lebontása után kezdték Felsővárosnak nevezni. A városrész egy nagy falura hasonlított. A libalegelős széles utcákat a nagy telkekkel rendelkező belsőségek határolták, a telkek végében házkerttel, szérűvel, pajtával, kocsiszínnel. A falusias, gazdálkodó portákon álló házakban egy-egy család lakott, általában két generációval. A II. világháború előtt még egész utcákat alkottak a vertfalú házak. Ma már csak nyomokban maradt belőlük, pl. a Móri út fésűs beépítésénél (FÁBIÁN – ORBÁN 1990). A Vizivárost a Mária Terézia uralkodása alatt beköltöző német telepesek és a magyar lakosság alakította ki a keleti mocsár lecsapolásával (KOVÁCS 2013). A Palotaváros kivételével minden városrészrel érintkezett, beleértve a vasúthoz tartozó Búrtelepet, és a szőlőhegyhez kapcsolódó Almási telepet is. Így egyfajta hídszerpet töltött be a városnegyedek között. A mocsár lecsapolása után nyert tágas területre nagy vásárterek, gyárak, ligetek épültek. Legutoljára a Tóváros nevű városrész alakult ki az eredeti déli Szigeten és környékén. Felső északi szélé érintkezik a Belvárossal és a Palotavárossal. A legfiatalabb városrésznek nem lett sajátos arculata, benne a modern keveredik a hagyományossal. A 19. század végén meginduló vasútépítés során jött létre Búrtelep, majd a szőlőhegy lábánál Almási-telep (3. ábra).

3. ábra: Székesfehérvár beépítésének változása
Figure 3. Changes in the building up of Székesfehérvár

Forrás: saját szerkesztés

A II. világháború súlyos károkat okozott városszerte. Az épületek egyharmada lakhatatlanná vált, a lakosságszám a felére zsugorodott. A háború okozta torzulásokat a nem kellően átgondolt lakótelep-építkezések még fokozták a településszerkezetben. Ennek napjainkra az a székesfehérvári sajátosság lett a következménye, hogy a város magját, a történelmi Belvárost nagyrészt nem hagyományos beépítésű lakóterületek, hanem Palotaváros, Viziváros és a Szedreskert lakótelepei határolják. Hagyományos beépítésű negyedek az É-i és ÉK-i oldalon (Felsőváros, Almási telep), valamint a DK-i és a K-i irányban (Vasút és környéke, Ráchegy-Búrtelep) találhatóak. Az ÉNY-i Feketehegy és a D-i, DNY-i Maroshegy – Alsóváros falusias jellegűek. A városnak egy kertvárosi része van, az ÉK-i oldalon elhelyezkedő Öreghegy, mely a város többi részétől magasabb tengerszint feletti magasságával és új építésű családi házaival különül el önálló városrészzé.

ÖSSZEGLÉS

A tanulmány abba a kutatássorozatba illeszkedik, aminek célja a dunántúli megyei jogú városok történeti földrajzi fejlődésének feltárása. Vizsgálatainkat három szempont szerint végeztük. Elsőként azt néztük meg, hogyan hatottak a település fejlődésére a természetföldrajzi tényezők és ezekből a társadalom – fejlettségének egy bizonyos szintjén – mit, milyen módon és mennyi idő alatt hasznosított? További szempontjaink közé tartozott az, hogy hogyan változtak a városok szerepkörei történetük főbb korszakaiban? Végül mik voltak a településszerkezet térbeli elrendeződésének elvei és ezek által hogyan alakult ki a település alaprajza? Székesfehérvár völgybejáratban alapított település, ami egy kiterjedt ingoványterület domb- és homokszigeteire épült. A természetes védelmi rendszer az újkorban már akadályozta a város térbeli expanzióját. További növekedéséhez előbb a vízi világot rendezték a 18. században, majd a városfalakat bontották le. A középkori külvárosok fokozatosan a település részévé váltak. Újkori fejlődése során Székesfehérvár közigazgatási, egyházi, kulturális, rendészeti, katonai és gazdasági funkciói révén vált tájközponttá. Döntő momentum volt ebben a vasút kiépülése és az azt követő erőteljes iparosodás a 19-20. században. Településszerkezete ennek megfelelően a nőtt városok ismérveit mutatja, városrészei különböző korszakokban eltérő módon épültek be (CSAPÓ – LENNER 2015).

IRODALOM

BARANYAI G. – BALOGH A. (2010): Zöldülő (?) települési környezet Magyarország vidéki nagyvárosaiban. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): A településszervezés aktuális kérdései. Szombathely, pp. 459-466.

- BARANYAI G. – NÉMETH S.** (2011): Analysis of Dimensions and Mosaic Pattern of Urban Green Areas on the Example of Several Hungarian Cities. In: T. Csapó and A. Balogh (eds.), Development of the Settlement Network in the Central European Countries, Springer-Verlag Berlin – Heidelberg, pp. 259-268.
- BELUSZKY P. – GYÓRI R.** (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 232 p.
- BÓDI J. – GRÓF K. – NÉMETH S.** (2016): Csepreg történeti településföldrajza a Kiegyezésig. In: Településföldrajzi Tanulmányok V/1. sz. pp. 38-59.
- CSAPÓ T. – BALOGH A.** (2002): Industrial areas and their transformations in Hungary. In: Csapó T. – Balogh A. szerk.: Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Past, Present, and Future. Springer – Verlag, Berlin – Heidelberg, 314p.
- CSAPÓ T. – LENNER T.** (2015): Székesfehérvár településfejlődése és funkcionális morfológiája. Településföldrajzi Tanulmányok IV. évf. különszám, pp. 112-131.
- CSURGAI H. J.** (2006): A fehérvári szőlőhegy. Egy városi szőlőkultúra átalakulása. ACTA tanulmányok II/1. Alba Civitas Történelmi Alapítvány, pp. 147-232.
- ENYEDI GY – HORVÁTH GY. SZERK.** (2002): Táj, település, régió. Magyar Tudománytár 2. MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest, 510 p.
- FARKAS G.** (2009): Várostörténeti tanulmány. Székesfehérvár a két világháború között 1919-1941. In: Alba Regia 38. pp. 81-127.
- FÁBIÁN F. – ORBÁN Z. SZERK.** (1990): Székesfehérvár bemutatkozik. Polgármesteri Hivatal, Székesfehérvár, 108 p.
- FÜGEDI E.** (1959): A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban. In: Tanulmányok Budapest múltjából 13. pp. 570-605.
- FÜGEDI E.** (1967): Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: KRALOVÁNSZKY A. (szerk.) Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. – István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. szám, Székesfehérvár, pp. 27-34.
- GRANASZTÓI GY.** (1980): A középkori magyar város. Gondolat, Budapest, 271 p.
- GRÓF K. – NÉMETH S. – POZSGAI A.** (2016): Csepreg történeti településföldrajza a dualizmus korában. In: Kókai S. (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai (Tanulmánykötet Prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére). Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza, 2016. pp. 461-477.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J.** (2011): A magyar településrendszer. Geographia Pannonica Nova 10. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 192 p.
- KOVÁCS E.** (2013): Viziváros – egy fehérvári városrész története. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, Tarsoly Kiadó, Székesfehérvár - Budapest, 150 p.

- KOVÁCS P.** (1988): Alba Regia liberata 1688-1830. Az István király Múzeum Közleményei D. sorozat 181. szám, Székesfehérvár, 54 p.
- KRALOVÁNSZKY A.** (1967/a): Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján. In: Kralovánszky A. (szerk.) Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. – István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. szám, Székesfehérvár, pp. 7-18.
- KRALOVÁNSZKY A.** (1967/b): Székesfehérvár X – XI. századi településtörténeti kérdései. In: Kralovánszky A. (szerk.) Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. szám, Székesfehérvár, pp. 35-47.
- LAUSCHMANN Gy.** (1912): Székesfehérvár története I-II. és III-IV. kötet. In: Farkas G. (szerk.) Közlemények Székesfehérvár város történetéből. Székesfehérvár Város Levéltára, Székesfehérvár. 271 p. és 411 p.
- MENDÖL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 565 p.
- MOLNÁR B.** (2004): Székesfehérvár az európai és magyar urbanizációs folyamatokban. Földrajzi Értesítő LIII. évf. 3-4. füzet, pp. 271-292.
- NEMESKÉRI J. – KRALOVÁNSZKY A.** (1967): Székesfehérvár becsült népessége a X-XI. században. In: Kralovánszky A. (szerk.) Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. szám, Székesfehérvár, pp. 125-140.
- PÁRNICZKY J-NÉ** (1978): Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848-1868 között. In: Farkas G. (szerk.): A Dunántúl településtörténete III. 1848-1867. Az MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságainak Értesítője, Székesfehérvár, pp. 157-165.
- SZALAI K.** (2014): Városfejlődés Székesfehérváron a XX. század elején. Lánosz Kornél – Szekfű Gyula Ösztöndíj alapítvány, Székesfehérvár, 152 p.
- TÁBOROSI Zs.** (é. n.): Székesfehérvár városrészei a két világháború között. Szabadpart folyóirat 24-25. A Kodolányi János Főiskola on-line kiadványa
- ZÁKÁNYI I-NÉ** (2008): A székesfehérvári Palotaváros múltja és jelene. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata Székesfehérvár, 134 p.
- [WWW. ALBAARCHIVUM.HU](http://WWW.ALBAARCHIVUM.HU) Városi Levéltár és Kutatóintézet honlapja
- [WWW. SZABAD-PART.HU](http://WWW.SZABAD-PART.HU) A Kodolányi János Főiskola on-line kiadványa